

DOĞU VE BATI'NIN ÖTESİNDE: MERKEZİ HAKİKAT TASARIMININ BİR ELEŞTİRİSİ**

Doğu ve Batı kelimeleri, farklı kültür ve medeniyetlerde kazandığı farklı anlamlar açısından bakıldığında, her şeyin ötesinde karşımıza bir hakikat tasarımı sorunu ve tasarlanan hakikatle irtibata geçme tarzı olarak çıkmaktadır. Bir başka deyişle doğu ve batı kelimeleri, hakikatin nerede olduğuna ve kendisine nasıl ulaşılacağına dair genel tarihsel soruya farklı kültür ve medeniyetler içinde verilen farklı cevap tarzlarını simgelemektedir. Bu nedenle, doğu ve batı kelimeleri bir bakıma insanın dünyayı algılama, onu bir metin gibi okuma ve kendisini bu dünya karşısında konumlandırma çabasını temsil etmektedir. Bu tebliğimizde, insan ile dünya arasındaki ilişkinin bir temsili olarak doğu ve batı kelimelerini, metin ve okur arasındaki ilişki modellerine referansla ele almaya çalışacağız.

Doğu ve Batı kelimeleri, bir hakikat tasarımı ve bu tasarım içinde hakikate ulaşma tarzı olarak, yatay ve dikey olmak üzere iki farklı yön anlayışı içinde anlamlandırılmıştır. İlk önce yatay olarak doğu ve batı kelimelerinin anlamlandırılma şekillerine göz atalım.

Genellikle Hz. Adem'i ilk insan olarak kabul eden dinî kavrayışa göre, Hz. Adem'in yer yüzüne düşüş sonrası hayat ağacı yeryüzünde biri doğuya diğeri batıya olmak üzere iki ana kola

* Prof. Dr., OMÜ İlahiyat Fakültesi.

** Bu makale, Nisan 2008 tarihinde Samsun'da düzenlenen Doğu-Batı konulu sempozyum için hazırlanmış yazımın yeniden gözden geçirilmesi ve bazı notların ilavesiyle oluşmuştur.

ayrılmıştır. Doğuda özellikle Hint ve Çin medeniyetleri, Batıda ise Avrupa medeniyeti bu iki ana kolu temsil etmektedir. Özellikle İslam medeniyetinin güçlenmekte olduğu dönemlerde Müslümanların kendilerini hayat ağacının gövdesini temsil ettiklerine dair izlenimler edinmekteyiz. Bu yalnızca Kâbe'nin "Allah'ın evi" olarak Mekke'de bulunması ve Hz. Muhammed'in Medine'de bulunuyor olmasıyla ilgili bir konu değildir. Mesela Bağdat şehrinin ilk kez Abbasi halifesi Ebu Cafer el-Mansur tarafından belirlenen orijinal planına bakıldığında bu izlenim elde edilebilir. Zira Halife Mansur, Bağdat'ı daire şeklinde ve farklı yönlere açılan dört kapılı bir şehir olarak ilk kez tasarlayıp hayata geçirdiğinde, bazı sanat tarihçilerinin de yorumladığı şekliyle bu şehrin dünyanın merkezini temsil edeceği düşünülmüştü. Buna göre farklı medeniyetlerden kaynaklanan bilgi ve kültür nehirleri bu daireye (şehre) akacak ve buradan tekrar dünyanın farklı yönlerine doğru gidecektir.

Nitekim Bağdat, bir süre sonra dünya kültürünün en büyük merkezi hâline gelmiş; sanat, zenaat, ticaret, bilim, felsefe, mantık, coğrafya, tıp ve eğitim alanlarında dünyanın en ileri noktasını temsil etmeye başlamıştır. Kuşkusuz bu dönemde Batı, daha ziyade eski Yunan felsefesinin doğup geliştiği yer olarak entelektüel anlam ifade etmekteydi. Bu bağlamda Aristo, insanlığın ilk öğretmeni ve Bağdat'ta yaşamış olan Farabi ise ikinci öğretmeni olarak ün kazanmıştı. Kısacası insanlığın öğretmeninin bulunduğu yer, bir bakıma dünyanın merkezini simgelemektedir.

İslam tarihinde ortaya çıkan bu "dünyanın merkezi" tasarımı, kuşkusuz daha önceleri farklı kültürlerde de bulunabilecek bir şeydi. Söz gelimi Çin medeniyeti, bizzat Çin kelimesinin orijinal yazılışında (Zhōngguó, 中国) ifadesini bulduğu üzere kendisini "orta ülke" ya da "merkezî krallık" olarak adlandırmıştır. Bu bakımdan eski Çin'deki haritalarda Çin, dünyanın ortası olarak konumlandırılmış ve doğuyla batı, bu merkez anlayışına göre belirlenmiştir. Doğu Çin hanedanlığının resmî tarih anlayışını yansıtan kitaplarda Batı Çin ve Orta Asya, genel olarak Batı kelimesi içinde anlamlandırılmış, kutsal değerlere ve tanrılara saygısızlığın ne yazık ki Batı'ya hâkim olduğu yazılmıştır.

Pers İmparatorluğu zamanında ise İran dünyanın merkezî olarak ele alınmıştır. Buna göre diğer kültürler ya da topluluklar, İran'a yakınlığı ya da uzaklığına göre "barbar" olarak anılmıştır. Yunanlılar için Atina, bir bakıma insanlığın ulaştığı en yüksek medeniyeti yani dünyanın merkezini simgelemektedir. Bilahare İranlılar ile Yunanlılar arasındaki askerî mücadele bir şekilde dünyanın doğu ve batı şeklinde ikiye bölünmesi anlayışını beraberinde getirmiştir.

Hegel'in Mutlak Tin'in Avrupa'da tezahür ettiğine dair felsefi tasarımından müllhem olarak Fukuyama'nın, insan hakları, liberal demokrasi ve kapitalist serbest pazar ekonomisi gibi değerleri insanlığın ulaşabileceği en üst sosyal değerler olarak kabul etmesini simgeleyen "tarihin sonu" söylemi klasik "dünyanın merkezi" imgesinin bir başka versiyonudur. Özellikle Avrupa-merkezcilik kavramıyla da ifade edilen dünyanın yeni merkezî söylemi, kaçınılmaz olarak dünyayı bu merkeze yakınlığı ya da uzaklığı nispetinde barbar olarak görme eğilimini kendi içinde barındırmaktadır. Bu bağlamda bir örnek olarak Kristof Kolomb'un Amerika'yı keşfi sonrası Avrupalıların Amerika için kullandıkları imge verilebilir. Bizzat Amerika şeklindeki müennes (dişil) formdaki isimde yansıtacağı üzere, Amerika bir bakire dişil olarak tasarlanmış ve Avrupa bu dişiyे hâkim olacak erkek imgesi içinde algılanmıştır. Bütün mesele henüz Barbar olan bu bakirenin nasıl medenileştirileceği yani Avrupa'nın hizmetine sokulacağıdır.¹

Avrupa'nın diğer medeniyetleri bir dişil olarak görme alışkanlığını söz gelimi 20. yüzyılın ünlü İngiliz çömlek ve seramik sanatçısı Bernard Leach'in Doğu ve Batı'yı evlendirme teşebbüslerinde de görmek mümkündür. Çin'de doğan, İngiltere'de resim sanatını öğrenen, Japonya'da çömlek ve seramik sanatları üzerine dersler alan bu İngiliz sanatçısı "Doğu ve Batı'nın Evliliği" şeklinde bir kavramlaştırma yaparken her iki dünyanın genel özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır:

1 Susanne Zantop, "Domesticating the Other: European Colonial Fantasies 1770-1830" in *Encountering the Other(s): Studies in Literature, History and Culture*, ed. G. Brinker-Gabler, SUNY Press, 1995, ss. 269-281.

DOĞU VE BATI'NIN ÖTESİNDE: MERKEZİ HAKİKAT TASARIMININ BİR ELEŞTİRİSİ

BATI

erkek
beden
akıl
eylem
dışsal
şiddet
şahsi din
nesnel sanat
bireysellik

DOĞU

dişi
ruh
sezgi
sükûnet
içsel
sınırlama
gayri şahsi din
özel sanat
komünizm

Leach, Doğu ve Batı'yı karşılıklı analize tabi tutarken şunları söyler: "Doğu ve Batı insanın manevi ve pratik açıdan dönüşümünün iki zıt noktası olarak buluşmaktadır. Doğu'nun çöktüğü manevi hayatın, hayal gücünün ve rüya gibi bir idealizmin akıl ve nesnelere hakkında pratik bilgi olmaksızın abartılmasından kaynaklanmaktadır. Batı'nın sapkınlığı ise pratik hayatın, aklın ve nesnelere hakkındaki kesin bilginin, maneviyat, içten gelen bir sezgi ve muhayyile olmaksızın abartılmasından kaynaklanmaktadır."² Fark edileceği üzere Leach'e göre, Doğu ve Batı'nın evliliği ortaya her iki medeniyetin kusurlarını aşmasını sağlayabilecek bir yeni güzellik çıkarabilecektir.

Günümüzde ise Amerika, kendisini dünya tarihine benzeri olmayan katkılar yapan ve dünya tarihinin akış yönünü etkileyen bir medeniyet merkezi olarak tasarlanmaktadır.

Felsefe alanına baktığımızda pek farklı bir durum görmüyoruz. Söz gelimi, günümüzde Avrupa felsefesi, bir dünya felsefesi olarak görülmekte ve İslam, Hint ve Çin felsefeleri ise bu genel merkezi felsefeye nispetle marjinal yaklaşımlar yani dünya felsefesinin gelişiminde pek önemli rol oynamayan düşünme biçimleri olarak ele alınmaktadır.

Bu durum, kaçınılmaz olarak Batı'da "doğu" kelimesinin birbirinden farklı iki anlamda kullanılmasını da beraberinde getirebilmektedir. Coğrafya açısından Doğu, başta Orta Doğu olmak üzere Hint, Çin ve Japon kültürlerini gösterirken, doğu kelimesinden türetilmiş olan "Orient" yani "yön bulabilme, doğru olana yönelme, rehber olabilme" özelliği ise Batı'ya atfedilmektedir.

2 www.aile-icla.org/2004/SUZUKI%20Sadahiro.doc (21.01.2015)

Avrupa-merkezcilik, asıl Doğunun, yani bilginin ve gerçekliğin en köklü ifadesine ve anlamına kavuştuğu mekân olarak Avrupa medeniyetini görme biçimidir.

Bütün bu yatay algı biçimlerine bakıldığında, doğu kelimesi basitçe coğrafi açıdan güneşin doğduğu yönü göstermemekte, “güneş” sembolü ekseninde doğrunun, hakikatin, bilginin belirlediği alanı simgelemektedir. Çin, İran, Yunan, Avrupa ve İslam kültürlerinde “dünyanın merkezi” anlayışının belirmesi yani bu kültürlerin kendilerini hakikat, doğruluk ve bilgi “güneş”inin doğduğu merkezler olarak algılaması bir tür, yorumcuların okudukları metinlerin anlamının en açık haliyle yalnızca kendilerinde ifşa olduğuna inanmalarına benzer bir durumu ortaya çıkarmaktadır. Modern yorum kuramlarında bu duruma “okur-merkezli” yorum adı verilmektedir. Bu kurama göre, metinler gerçekte kendi başlarına anlam taşımamaktadırlar.

Onlar yalnızca okurda anlamın tezahürüne imkân veren birtakım işaretleri barındıran şeylerden ibarettirler. Okur, metinlerdeki bu işaretleri kendi aralarında farklı şekillerde ilişkilendirerek ortaya “anlam” denen bir özel zihinsel dünyayı çıkarır. Bu durum nedeniyle anlamın asıl yaratıcısı metinler ya da yazarlar değil, okurlardır. Metinler, kendi işaretlerini anlama dönüştürecek okurlara bağımlı olan nesnelere ibarettirler. Anlam, ancak okurun zihninde ortaya çıktığı için, okur bir bakıma anlam güneşinin doğduğu mekânı temsil eder. Bu güneşin gerisinde duran metinler ise salt potansiyeller alanından ibarettir.

Çok kabaca dile getirdiğimiz okur-merkezli yorum anlayışı açısından bakıldığında, kendilerini dünyanın merkezi olarak gören kültür ya da medeniyetler, bir şekilde kendilerini salt şifrelerden ya da işaretlerden oluşan evren ve dünya karşısında hakikati ortaya çıkararak veya dünyayı anlamlandıran evrensel bir zihin alanı gibi tasarlıyor görünmektedirler. Evren, dünya ve hatta Tanrı hakkındaki doğru, hakikat ve kesin bilgi güneşinin ancak bu medeniyet ya da kültürün temsil ettiği küresel zihin alanı içinde doğduğu ya da en azından bir başka yerde doğsa bile en parlak düzeyine bu alanda eriştiği kurgulanmaktadır.

Okur karşısında metinleri salt potansiyele indirgeyen bu okur merkezli yorum anlayışına zıt olarak metinleri kendi başlarına anlam kaynağı olarak gören ve okuru büyük oranda potansiyele indirgeyen bir başka yorum teorisi daha vardır. Buna genel olarak “realist ya da niyetselci yorumlama” adı verilmektedir. Doğu ve Batı kelimelerini dikey olarak anlamlandıran düşünme biçimlerinde de bu realist ya da niyetselci yorum anlayışına benzer bir tutum hâkim görünmektedir.

Söz gelimi Çin Budizminde Batı, Budha'ya doğru yolculuğu yani hakikate yönelerek aydınlanma serüvenini simgelemektedir. Buna göre hakikat, Batı'dadır yani Budha'ya yaklaşıldıkça tecrübe edilebilecek bir şeydir. Eski Mısır tanrıçası Amunet, benzer şekilde Batı'yı temsil etmektedir. Ancak burada Batı, insanların öldükten sonra gidecekleri yer altı ülkesidir ve ölen insan gerçekliği Amunetadlı Batı'nın tanrıçası sayesinde öğrenmektedir.

Bu bağlamda belki en güzel örneklerden birini İsraki okulun kurucusu olarak görülen Sühreverdi'nin kutsal coğrafya anlayışında bulabiliriz. Sühreverdi, Farabi ve İbn Sina gibi Meşşai filozofların insan aklı ile metafiziksel gerçekliği kavramsal düzeyde ortaya çıkarma teşebbüslerini işin başında yanlış yola girmek olarak ele alır ve kutsal coğrafyaya ancak ışığın (nur) doğduğu alana doğrudan yönelmekle mümkün olabileceğini düşünür. Onun nazarında Doğu, evrensel ışığın yani mutlak hakikatin (Allah) tecelli etmeye başladığı yerdir ve bu ışık ilk kez fiziksel evrenin yaratılmaya başlaması ile açığa çıkmıştır. Bu durumda Doğu, evreni yaratan Mutlak gücü ve meleküt âlemini, Batı ise ışığını ve varlığını bu Mutlak güçten alan tüm fiziksel kainatı temsil etmektedir.

Yanlış anlamaya neden olmamak için söylersek, bu kutsal coğrafya anlayışına göre, ışık doğudan gelmiyor. Tam tersine ışığın kendisi doğudur. Burada Sühreverdi'nin filozofların çok dikkatini çekmiş olan “Allahu nuru's-semavati ve'l-arz (Allah yerin ve göklerin nurudur [ışığıdır])” şeklindeki *Kur'an* ayetine referansta bulunduğu açıktır. Buna göre Allah'ın kendisi doğudur ve onun dışındaki hemen her şey Batı'dır ve Batı, varlığını ve ışığını Tanrı'dan aldığı için kendi başına ancak bir potansiyeldir. Batı,

Allah'ın nurunun kendisinde tecelli etmesine oranla anlam ve gerçeklik kazanmaktadır. İnsanlar, bu durumda kendi başlarına doğruyu bilebilecek varlıklar olmadıkları için tam anlamıyla yazar-merkezli, realist, niyetselci bir yorum anlayışı burada hüküm sürüyor görünmektedir.

Bu nedenle Sühreverdi'nin de içinde yer aldığı mistik felsefe geleneğinde kimi eski Yunan filozoflarıyla Hint ya da farklı kültürlerle mensup bilgeler fiziksel coğrafya anlayışı açısından Doğulu ve Batılı gibi yatay anlama tarzına göre ele alınmazlar. Zira farklı tarih ve kültürlerle mensup tüm bilge insanlar gerçekte "sırat-ı müstakim" şeklinde sembolize edilen evrensel ortodoksi yani doğru yol kavramı açısından anlaşılmaktaydılar. Buna göre, sırat-ı müstakim, farklı kültür ve tarihlerde ortaya çıkmakta olan tüm doğruları kendisinde toparlayabilen ve onları kuşatan bir merkez ya da kavrama biçimine işaret ediyordu.

Ne var ki, İslam düşüncesinde söz konusu kutsal coğrafya anlayışı uç noktaya götürüldüğünde karşımıza vahdet-i vücud denen bir evren tasarımı çıkarmakta ve artık bu noktada Doğu (Tanrı) ve Batı (Evren) arasındaki fark büyük oranda belirsizleşmektedir. Mesela Şeyh Galib'in bu anlayışı yansıtan bir şiiri bize bu farkın ne denli ortadan kalktığını açıkça gösterebilmektedir:

*Ben bilmez idim gizli ayan hep sen imişsin
Tenlerde ve canlarda nihan hep sen imişsin
Senden bu cihan içre bir nişan isterdim ben
Ahir bunu bildim ki cihan hep sen imişsin.*

Kuşkusuz İslam dininin vahdeti vücud anlayışına ne denli izin verip vermediği bir felsefi tartışma konusudur ve bu konu, yukarıda belirttiğimiz üzere, yazar-merkezli, realist, niyetselci bir düşünme modeli içinde Tanrı ve evren arasındaki ilişkinin kurgulanması sorununu içermektedir. Ancak İslam dininde ön plana çıkan bazı ayet ya da hadisler, zaten işin başında doğu-batı şeklinde hem fiziksel hem de kutsal coğrafyanın iki farklı alan şeklinde tasarlanmasının önünü kesiyor görünmektedirler. Söz gelimi, "nereye dönerseniz, Allah'ın vechi oradadır" ayeti³ gerçek

3 Bakara, 115.

anlamda bir doğruluk, hakikat ya da bilgi için belli bir yön belirleme çabasının anlamsızlığını ima etmektedir.

Zira bu ayete göre, tüm yönler hakikatin, doğruluğun ve bilginin keşfedilebileceği yönlerdir ve aralarında ayrım yapılamaz. Bütün sorun, insanın tüm yönlere dönüp gerçekliği anlama zahmetine katlanıp katlanamaması sorunudur. Her ne kadar, Sühreverdi gibi mistiklerce “sırat-ı müstakim” ifadesi genel olarak dikey bir doğu-batı anlayışı açısından ele alınmış olsa da, hâlâ bir şekilde dünyanın neresinde olursa olsun, doğrunun Müslümanların sahip çıkması gereken bir şey olduğuna dair bir yatay düşünmeyi de beraberinde getirmiştir. Bu noktada “İlim Çin’de de olsa almız” anlamındaki hadisin destekleyici bir rol oynadığında kuşku yoktur.

Sonuç olarak, Doğu ve Batı kelimeleri, özel olarak insanların ve genel olarak kültür ya da medeniyetlerin hakikat tasarımı ve hakikate ulaşma sorunu karşısında verdikleri okur-merkezli ya da yazar-merkezli düşünme tarzından kaynaklanan cevapları sembolize ediyor görünmektedir. Ne var ki, okur-merkezli hakikat tasarımı, kaçınılmaz olarak insanın ya da kültürün kendisini “dünyanın merkezi” olarak kurgulamasına yol açmaktadır. Bu merkeze göre belirlenen doğu-batı ayrışması ya da ikilemi ise sonuçta “tek merkezli evren” algısını yansıtan bir düşünme hastalığının semptomuna dönüşmektedir. Buna karşılık dikey kutsal coğrafya anlayışlarında, okur önemli ölçüde pasifleştirilmektedir. Ne var ki bu durumda da, gerçekte ancak okurla bağlantı içinde açığa çıkabilecek tüm hakikat kavramları da önemli ölçüde anlamsızlaştırılmakta ya da kutsal coğrafya anlayışı son noktaya götürüldüğünde Tanrı ile evren arasındaki fark büyük oranda ortadan kalktığı için bir süre sonra okur kavramı da anlamsızlaşma tehlikesine maruz kalabilmektedir. Zira ortada gerçek anlamda sadece Yazar (Tanrı) kalmaktadır.

Kanaatimizce *Kur'an*'daki “nereye dönerseniz, Allah'ın vechi oradadır” ayeti, tüm yönlerin temelde eşit değerde olduğunu gösterdiği için insanın ya da belli bir kültürün kendisini hakikat güneşinin tecelli ettiği mekân olarak görme hastalığı kadar, doğu-batı şeklindeki yapay ayrımları engelleyen bir işlev

görmektedir. Bu ayet belki okura, kendisini hakikati araştırırken belli bir yön ile sınırlamamasını yani belli bir anlam ufku ya da ideoloji içinde sıkışıp kalmamasını tavsiye etmektedir. Kısacası bu ayet, insanlara gerçekliği insan ya da Tanrı merkezli düşünme modelleri içinde değil, aksine “tüm yönlerle ilişkiye girebilme” mantığı açısından araştırmalarını tavsiye ediyor görünmektedir.